

ФІЛАТЕЛІЯ ПРО УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ ОБРЯДИ ТА ЗВИЧАЇ

Любомир Пиріг
доктор мед. наук,
академік НАМН України,
член-кореспондент
НАН України,
зав. кафедри нефрології
Національної медичної
академії післядипломної освіти
ім. П.Л. Шупіка,
м. Київ

Корені народної обрядовості заховані в глибинах століть і тисячоліть, в епохах формування людини як суб'єкта роду, племені, народу, як біологічної істоти, яка поступово трансформувалася в соціальний суб'єкт. Закорінені в глибокій давнині вірування в таємні сили, від яких залежало буття людини, її доля, життя, намагання вплинути на ці сили породжували цілу низку обрядів, що з виникненням релігій найчастіше не відмирили, а поєднувалися з обрядами релігійними.

Православна церква в Україні, особливо з початком підпорядкування її Московському патріархату, намагалася стерти з народної правічної пам'яті, з побуту вкорінені обряди. Через це в XVIII ст. з'явилася анонімна "Супліка на Пана", в якій зазвучали й такі слова: "...Не велів Коляду колядувати, // На вулицю ходити, й на Купала через огонь скакати, // Об клечінні наказав вінки робити, // І тих вночі на воду до річки носити".

Збереженню обрядів, театралізованих звичаїв в Україні сприяли фольклорні театри (Вертеп!), від XVI—XVII ст. — шкільні театри.

Відлік часу в наших далеких предків до прийняття християнства зумовлений був явищами природи, послідовністю землеробської діяльності, активністю Сонця, фазами Місяця. Переважна більшість народних обрядів-свят припадала на більш-менш вільну від аграрної діяльності пору року. До сьогодні дати обрядів, звичаїв, які поріднилися з релігійними святами, з релігійними іменами, в Україні традиційно підпорядковані Юліянському, а не Григоріянському календареві.

Філателія в Україні віддала належне пам'яті про давні народні звичаї. Насамперед, обрядовим святам, що визнані державою: Різдво, Водохреща, Великдень, Трійця (Зелені свята), яким часто (навіть щорічно) присвячуються філателістичні випуски (марки, конверти, марковані листівки, пам'ятні штемпелі). Великий внесок у цю справу зробив випуск серій поштових марок від 2001-го до 2008-го року (по 4 щорічно), присвячених народному одягові українців. Постаті в народному одязі, відповідно до регіону, задіяні у виконанні обряду, що відповідає певному святові чи святому. Відтворити це все на марках, на конвертах першого дня вдалося художникові **Миколі Кочубею**. Відзначення свят, обряди мають свої особливості загальноукраїнські, але не менше існує особливостей регіональних. Відповідно, на марках цієї серії поруч із фігурами людей відзначено область України і назву свята, обряду.

Велику увагу відзначенню свят, народним обрядам приділяла Спілка українських філателістів Австрії (СУФА), ініціюючи випуск відповідних ілюстративних конвертів, прикрашених декоративно виконаними пам'ятними штемпелями. Особливо видавалися пам'ятні аркуші “Першого дня” під грифами “Народні звичаї”, “Народне мистецтво” із штемпелями українсько-фольклорного змісту.

До Спаса (серпень) гаряча пора землеробства ішла поступово на спад, наближалися холоди. Тому “Прийшов Спас, держи рукавиці про запас”. Цього дня святити садовину. Адже до Спаса не прийнято було (грішно) їсти плоди з садів. Присвячено цьому святові марку 2002 року (одяг Вінниччини). У 2003 р. зчіпка з двох марок присвячена Святові Спаса і ще одному серпневому святу Маковія, про яке згадано й на марці 2002 року (Черкащина). Церква на Маковія відзначає пам'ять мучеників Макавеїв, а для народу в церкві освячують садовину, квіти й обов'язково голівку маку. Освячені квіти і трави втикали в стріху, а мак тримали для куті.

Свято Спаса — Свято Преображення Господнього (марка 2008, Крим).

Минало літо, закінчувалася сівба озимих, настав жовтень зі святом Покрови (марка 2002, Вінниччина), коли дівчата зивали: “Свята Покрівонько, покрий мені голівоньку”.

На свято Воздвиження Чесного Хреста (марка 2004, одяг Львівщини) починали відлітати птахи.

Багатим на молодіжні розваги (“вечорниці”, “досвітки”, “музики”), ворожіння було свято Андрія (марка 2003, Харківщина). Очікували, чи Святий Михаїл (марка 2006, Запоріжжя) приїде на білому коні (сніг).

Популярності Святого Миколи, Миколая (зимового) відповідає і кількість філателістичного матеріалу: марка 2005 — одяг Волині; окремі марки 2001, 2006; конверти 2005, 2008 (пам'ятний штемпель, Луцьк; 19.12.2008; 2010). Зміст ілюстрацій відповідає звичаю, прийнятому на це свято особливо в Галичині, обдаровувати дітей. Подарунки вручали дітям на театралізованих виставах в дитячих садках, школах, де виступали Миколай, ангели, рогатий і хвостатий чорт. Знаходили діти подарунки вранці у святковий день під подушкою. Постаць Св. Миколая — у візерунку пам'ятного двомовного штемпеля з нагоди “Дня Св. Миколая в зоопарку Шенбрун” (Відень, 06.12.1994). На конверті України 2000 р. зображено фрегат “Святий Миколай”.

Про Св. Спиридона-чудотворця (відзначається 12 грудня) згадано на марці 2008 р., присвяченій народним костюмам Луганщини.

У легший від роботи зимовий період наші хлібороби мали можливість відсвяткувати Різдво, Новий рік і Водохреща.

Філателісти в Україні могли відзначити Різдвяні свята тільки після 1991 року. До того щорічно, починаючи від 60-х років ХХ ст., це свято відзначали члени СУФА. Це були двомовні пам'ятні штемпелі — “Христос рождається”, “Христос народився”, “Нова

радість стала” із зображенням на конвертах, у візерунках штемпелів колядників, церков, ялинок тощо. У 1970-их роках СУФА започаткувала організацію різдвяних філателістичних виставок (Айзенштадт, Відень). У 1992 р. виставка “Живе Різдво” була присвячена 25-літтю СУФА, у 1995-му — 400-річчю від дня народження **Богдана Хмельницького**. У 1987 р. конверт СУФА (“Колядники”) був присвячений народним звичаєм (штемпель — Відень, 17.01.1997).

Філателісти України вже після проголошення Незалежності отримали в серії марок СРСР “Народні свята”, виданої 04.10.1991 року, серед 15-и марку “Україна. Різдво”. Зміст її не відповідає традиціям відзначення цього свята.

Із середини 1990-х років Пошта України майже щорічно відзначає Різдво випуском поштової марки (групи колядників, іконописний стиль; 1997 р. — ікона Київщини ХVIII ст.), блоків поштових марок із відповідними тематичними ілюстраціями на полях, зокрема 2008-го року зі словами: “Небо ясне зірки вкрили, // Нашу землю освітили. // Радуйся, // Ой, радуйся, земле, // Син Божий народився!”.

На маргінесі аркуша новорічних марок під 2015 рік — актуальні на цей час слова релігійного гімну України: “Боже великий, єдиний, нам Україну храни”.

Марковані поздоровні листівки Пошти України (з оригінальними марками) були присвячені і Різдвяним, і Новорічному святам та були тільки — “3 Різдвом Христовим”, “Веселого Різдва”. На різдвяних конвертах фігурували надписи: “Щастя, здоров'я, Святого Різдва” (1998), “Щедрий вечір на святий вечір” (1999), “3 Різдвом Христовим!” (1996, 2007). У серії “Українські костюми” бачимо: “Святий вечір” (2004, Гуцульщина), “Різдвяні свята” (2001, Київщина), “Різдво Христове” (2004, Київщина), “Коляда” (2007, Хмельниччина).

Випуски різдвяних поштових марок супроводжуються штемпелями першого дня зі словами “3 Різдвом Христовим” (1999, 2003, 2006), “Різдво Христове” (2001). Різдвяні пам'ятні штемпелі застосовуються в різних містах України і поза її межами.

Традиційно Різдвяні свята пов'язані з численними обрядами. Серед них — Свята вечеря (напередодні Різдва) — вибір страв, їхня кількість (12), обов'язкова кутя, спомини предків, коляда. В наступні дні продовження коляди (церковні, світські, дитячі, розважальні). Вертеп, як і зірка в руках колядників, засвоєні українцями від ХVII ст. Ялинку, як атрибут Різдва (і Нового року), українці перейняли в ХХ сторіччі.

Коляді присвячено марку України 2008 р. (серія “Українська народна пісня”, худ. **М. Кочубей**). На полях аркуша марок слова коляди: “На небі зірка ясна засіяла // І яким світлом сіє. // Хвиля спасення нам завітала, // Се бо Христос ся рождає”.

Під Новий рік, за Юліанським календарем, наші предки відзначали Святу Меланію (Маланку), що супроводжувалося музикою, танцями, співами (“маланкали”). “Маланкали” (Галичина) із таким змістом: “Наша Малані не господині, // Бо її й порили

припічок свині”; “Наша Малані файна-красна // Наварила пирогів з сира й з масла. // Поставила під лавою // Та й заросли муравою”. Колись в цей день намагалися піймати і спалити горобців, попіл з яких навесні кидали в землю з насінням для захисту поля від птахів.

Конверт 2014 р. (штемп. Чернівці, 15.01.2014) заявив про проведення “Традиційного фестивалю Маланка-фест”.

Наступного дня Св. Василя прийнято “засівати” з поздоровленням господарям: “Сійся-родися, жито-пшениця і всяка пашниця // На щастя, на здоров’я, на Новий рік, // Щоб краще родило, як торік: // Коноплі — по стелю, а льон — по коліна, // Щоб у вас, хрещених, голова не боліла”.

Про Меланку і Василя нагадує марка 2005 року (Житомирщина).

Як і весь світ, українці відзначають Новий рік за Григоріанським календарем, який Пошта України відзначає щорічним випуском марок і (або) конвертів, листівок. У 2003, 2006 роках були випущені поздоровні поштові листівки з оригінальними марками. Найчастіша ознака “новорічності” таких випусків — Дід Мороз, який на конверті 1998 року був поруч зі словами “Сійся, родися!”. Як не дивно, але в 1977 і 1983 роках Пошта СРСР випустила поздоровні листівки “З Новим роком”. На одній із них — Дід Мороз грає на бандурі, на іншій — зображено куманець.

Третє велике зимове свято — Водохреща (Йордан), напередодні якого був “третій Святий вечір” з кутею. Головним ритуалом свята було освячення води в річках під хрестом, вирізаним із льоду. Свячена вода мала благодійну, опікунську силу і зберігалася в домівках до наступного року. Цьому святові присвячено конверти 2002 і 2003 рр. (немарковані), марковані 2004 року і 2003-го з текстом: “Тей, Ви пане господарю, // Щасти, Боже, із Йорданом, // Із водицев, і з царичев, // З усім домом, з усім добром...”. Відомі пам’ятні штемпелі цього свята Слов’янська Донецької обл. (2002), Полтави (2003). Ритуал освячення води — на марці 2001 р. (Полтавщина).

Після Водохреща настає зимова Масниця (марка СРСР 1991 р. — “Масленица в России”). Відзначають Масницю (марка 2003, Донеччина) розвагами. Період Масниці багатий на сватання, весілля.

На Стрітення (марка 2004, Львівщина), в лютому, коли зима зустрічається і бореться з літом, в церкві освячують свічки — “громники”, які можуть захистити від грому і блискавки.

Свято Благовіщення (марки 2003, Харківщина; 2005, Волинь) віщувало про початок польових робіт.

Остання неділя перед Великоднем є Вербною (квітню, в Галичині — Шутною). При в’їзді Ісуса Христа до Єрусалиму його зустрічали пальмовими гілками, в пам’ять цього в нашій місцевості пальмові віти замінили вербовими. Вербові гілки освячують, їх зберігають як оберіг в будинках, застосовують як ліки. Після освячення вербових гілок в Галичині, вітаючись після виходу з церкви, “били” один одного

гілками зі словами: “Шутка б’є, не я б’ю, від нині за тиждень паска — Великдень”. Цьому святковому дню присвячено марку України 2002 року. “Квітній неділі” присвячено і конверт СУФА (штемпель — Відень, 03.04.1998) з репродукцією ікони *М. Суботича* (1775) з церкви св. Варвари у Відні.

Тиждень між Вербною неділею і Великоднем — страсний. Особливо накладає обмеження на їжу, розваги Страсна п’ятниця, коли прийнято відвідувати церкви і поклонятися плащаниці. В серії “Народні звичаї” СУФА видала конверт із зображенням плащаниці 1655 року, яка зберігається в Києво-Печерській лаврі (пам’ятний штемпель “Народні звичаї”, Відень, 04.05.2001).

Філателістичний матеріал, присвячений Великоднім святкам, не поступається матеріалові Різдвяних свят. Святкування Воскресіння Христового (Пасхи) визначено було 325 року 1-м Вселенським собором для всіх християн в межах від 22 березня до 25 квітня (4 квітня — 8 травня за Григоріанським календарем).

“Христос воскрес”, “Великдень” (Тернопільщина) відзначено марками 2002 року. “З Великоднем!”, “Христос воскрес!” проголошують марки 1993, 2008 років. Відомі кільканадцять маркованих листівок (з них 4 — з оригінальними “пасхальними” марками) із зображеннями пасок, бабок, писанок, ритуалу їх освячення, з будівлями церков. Бачимо це й на конверті СУФА (штемпель — Відень, 24.03.1995).

Щороку Пошта України видає святково-великодні конверти, прикрасою кожного, поруч з іншими пасхальними атрибутами, обов’язково є українська писанка. Яйце, крашанка, писанка — символ життя, його відродження відповідно до воскресіння Христа. Вважається, що яйце (крашанка) відображає пам’ять про те, як Марія Магдалина після воскресіння Христа прийшла до імператора *Туберія* у Римі сповістити “благу вість” про воскресіння і дала йому червоне яйце зі словами “Христос воскрес!”. Великодній сніданок після приходу з церкви додому починається зі свяченого яйця під передзвони церков.

Своєрідним ритуалом є й розписування писанок з відповідною підготовкою курячих яєць. Пошта України видала серію з 6-ти марок в одному блоці, що зображують писанки Гуцульщини, Київщини, Поділля, Волині, Одещини, Чернігівщини. Писанкам присвячена серія конвертів, виготовлена (наклад 1000 примірників) Київською громадою Союзу філателістів України (1993). Зображення писанки прикрасило поштові марки, присвячені Івано-Франківській (2005), Чернівецькій (2002) областям, немаркований конверт до Всесвітнього форуму буковинців (2008).

Багатоаспектне уявлення про українську писанку, про малюнки й орнаменти різних регіонів України, графічні особливості подає аркуш із 45-ти марок “Пластової пошти” (Торонто, 1959). Окрім 16-ти регіонів сучасної Української держави, представлено зразки писанок українських етнічних регіонів (Вороніжчина, Курщина, Кубанщина, Підляшшя, Посання, Холмщина, Лемківщина), які опинилися поза нашими державними кордонами. Крім регіональної

приналежності, вказано народну назву малюнка писанки. Їх багато, серед них і такі: Воронячі лапки, Кривульки, Циганські дороги, Метелики, Дві паночки, Зозуля, Сороколик та інші.

Невід'ємною частиною Великодніх свят є веснянки (гаїлки, гаївки), які “виводять” — виспівують дівчата біля церков, про хороводи яких дають уявлення конверти і візерунки пам'ятних штемпелів СУФА (11.06.1993 і 11.07.1997), марка України 1999 року. Веснянкам—гаївкам присвячена марка 2004 року (одяг Черкащини), одна з марок України серії 2008 року. На конверті першого дня, до виходу в обіг, вище згадана: “Заспівайте, паняночки, // Веселой гаївочки. // Най ся мати утішає — // Ісус Воскресає!”.

Окрім штемпелів першого дня (Київ), до виходу великодніх поштових марок це свято відзначали пам'ятними поштовими штемпелями в багатьох містах України, навіть Севастополі.

Про Вознесіння Господнє, яке відбулося через 40 днів після Воскресіння, нагадує поштова марка 2007 року (Буковина).

У квітні відзначають святого Юрія (марка 2005, Рівненщина), покровителя звірів, домашньої худоби, яку випадало виганяти на пасовисько.

На 50-й день після Великодня святкують Трійцю (Зелені свята), яку прийнято відзначати “замаєнням” — озелененням будівель, встеленням долівок пахучими травами, що підтверджує марка 2001 р. (Київщина). Свято Трійці відзначено Поштою України маркою (штемпель першого дня — Київ, 15.05.2001), поштовою листівкою з оригінальною маркою цього ж року, конвертами 2002, 2003, 2004 років. На конверті 2005 року — ‘Трійця трьома святами багата: квітами, травами й рум'яним літом’. У Галичині прийнято було вшановувати на Зелені свята могили Українських січових стрільців. В урочистих походах зі священниками брали участь сотні жителів міст та сіл.

У день літнього сонцестояння (“сонцевороту”) 24 червня (7 липня) від дохристиянських часів відзначали свято Купала (Купайла), що збіглося пізніше зі святом Св. Іоанна Хрестителя. На сьогодні це свято Івана Купала пов'язане з давніми традиціями купальської ночі, ворожінь, купальських вогнищ, пісень, пошуків цвіту папороті. “Ой, на Івана, ой, на Купала // Красна дівчина зілля копала // Квіти збирала, віночки плела, // Далі водою їх пускала. // — Плинь, віночку, по синій хвилі, // Доплинь, віночку, де живе милий!..”.

У серії “Народні звичаї” представлено сцену купальської ночі на конверті та у візерунку штемпеля СУФА (Відень, 21.06.1996), вшановано це свято марками України 1997 і 1998 рр., конвертом 2002-го, немаркованим конвертом 2003-го років, а також, окрім штемпелів першого дня (Київ), пам’ятними штемпелями (усі 07.07) Полтави (2002), Дніпропетровська (2003), Чернівців (2007). Згадано про Івана Купала і маркою 2001 року (Полтавщина).

У згаданій серії СРСР “Народні свята” (1991) сценою свята Івана Купала представлена Білорусь.

Свято Петра й Павла — апогей літа, гаряча пора збору врожаю. Адже “Хто в Петрівку сіна не косить, той зимою і в собак їсти просить”. Про це свято нагадує марка 2005 року (Рівненщина).

Обжинки святкували після збору врожаю, полегшено зітхнувши після тяжкої, виснажливої праці. Вважалося, що починати жнива слід в “легкі дні” жіночого роду (середа, п’ятниця, субота).

Цьому народному святові присвячена поштова марка України 2000 року, згадано про Обжинки на марці серії “Народні костюми” (2003, Донецьчина), про Дожинки — на марці цієї ж серії 2008 року (Дніпропетровщина).

У 1999 році (штемпель — Відень, 22.10.1999) СУФА в серії “Народні звичаї” видала конверт із відповідною ілюстрацією у візерунку штемпеля “Збирання урожаю гарбузів”. Можливо, відзначають таку подію в Австрії?

Листівка Пошти СРСР 1979 р. нагадала ще один обряд, популярний у буденній праці в Закарпатті, в Карпатах — “Проводи на полонину”.

Свято “Перша Пречиста” (марка 2006, Запоріжжя), коли починають сіяти озимину, перегукується з конвертом і пам’ятним штемпелем СУФА серії “Народні звичаї” (Відень, 19.03.1999), “Паломництво” із зображенням ікони Зарваницької Божої Матері.

Народним звичаєм став щорічний Сорочинський ярмарок. Відзначений він поштовою листівкою (2000) з постаттю *М. Гоголя* на тлі ярмаркової сцени, серією відповідно проілюстрованих немаркованих і переважно маркованих конвертів і пам’ятних штемпелів (4 дні 3-го тижня серпня, Великі Сорочинці).

Окрім Сорочинського ярмарку, конверт “Укрпошти” 2014 року, нагадав ще про один обряд місцевого масштабу — “Свято полтавської галушки”.

У серії марок “Народні костюми” багато уваги приділено одруженню: “Наречений і наречена” (2001, Чернігівщина), “Сватання” (2003, Сумщина), “Перед вінцем” (2003, Сумщина), “Вінчання” (2008, Дніпропетровщина), “Весілля” (2001, Івано-Франківщина). Ця подія не обходилася без “Троїстих музик” (2001, Чернігівщина; 2004, Івано-Франківщина), без весільних пісень (блок марок 2009 року). Троїстих музик (скрипка, цимбали, бубон) бачимо й на блоці Пошти України (1992), виданому до 25-річчя Співки філателістів України і Першої Національної філателістичної виставки (Івано-Франківськ).

Одруження було шляхом до народження дитини, яку слід охрестити (марка 2008, Крим).

Гостинність, привітність українців символізується даруванням “хліба і солі”. Представлено “піднесення хліба і солі” на марці СРСР 1967 року, присвяченій 50-річчю УРСР, і на конверті 1985 року “По Волині”.

Окрім уже згаданих святих, відзначення яких супроводжується народними обрядами, в серії марок “Народний одяг” різних років зазначено ще цілу низку особистостей, свят, які представлені сценами святкування їх мешканцями в народному одязі відповідного регіону: св. Зосим (Житомирщина, 2003), св. Семен (Хмельниччина, 2007), Свв. Кирило і Мефодій (Луганщина, 2008), Свв. Кузьма і Дем’ян, Радуниця (Закарпаття, 2007), св. Єфросинія (Буковина, 2007), св. Варвара, Свв. Борис і Гліб (Одещина, 2006). За Юліанським календарем відзначають святих Бориса і Гліба 24 липня, Єфросинії — 25 вересня, Кузьми і Дем’яна — 1 листопада, Варвари — 4 грудня, Спиридона — 12 грудня.

Спорідненими з народними звичаями українців є звичаї білорусів, представлені блоком поштових марок 2009 року “Святы и обряды беларусаў”: “Каляды”, “Дажынки”, “Купале”, “Гуканне вясны”.

Чимало релігійно-народних свят, пам’ять про святих, відзначених в церковному календарі та сповідуваних церквою і народом, відтворено на поштових випусках (переважно на марках) з репродукціями ікон, що висвітлено нами в статті “Український іконопис в дзеркалі філателії” (Художня культура. Актуальні питання. — К., 2009. — С. 167—173).

Філателія знайомить усіх охочих глибше пізнати, вивчити особливості побуту, обряди, звичаї окремих регіонів України та загалом із відповідними музеями. Це краєзнавчі музеї у Вінниці, Глухові, Івано-Франківську, Кіровограді, Коломиї, Літині, Луцьку, Полтаві, Сімферополі, Тернополі, Ужгороді, Феодосії, Херсоні. Випуском конвертів і пам’ятними штемпелями відзначено 70-річчя Донецького (1994), 80-річчя Черкаського (1998), 100-річчя Рівненського краєзнавчого музеїв.

Багато експонатів етнографії України зафіксовано в зображених на конвертах будівлях Музею етнографії народів СРСР, Музею антропології та етнографії АН СРСР ім. Петра Великого колишнього Ленінграду.

На поштових марках, конвертах відтворено портрети вчених, які вивчали побут, звичаї, народні обряди українців: *В. Венелін, В. Верховинець, Ф. Вовк, В. Гнатюк, Б. Грінченко, Ф. Колесса, М. Костомаров, П. Куліш, М. Номис, О. Потебня, О. Цинкаловський, І. Франко, Д. Яворницький* та ін.

Отже, філателія виступає одним із чинників збереження історичної пам’яті про звичаї та обряди наших предків, про глибинні корені української культури, викликає зацікавлення до пізнання її джерел, до народної творчості.

Важливе значення мають такі філателістичні випуски для ознайомлення світової спільноти (мільйони філателістів!) зі звичаями українців, з Україною загалом. ■